

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

126:2. 2006

LITTERATUR

Kirkens jordegods i middelalderen

Anders Emanuelsson, *Kyrkojorden och dess ursprung. Oslo biskopsdöme perioden ca 1000–ca 1400*, Diss, Avhandlingar från Historiska institutionen, Göteborgs Universitet, 44, Göteborg 2005. 339 s. (Summary: The church land and its origin. The bishopric of Oslo c. 1000 to c. 1400.)

Avhandlingen består av en analyse av biskop Eysteins jordebok, kalt Rødebok etter omslaget den senere fikk. Jordeboka ble ført i pennen omkring år 1400, og er et register over mesteparten av den jorda som lå under Oslobispen på dette tidspunktet. Dette danner utgangspunktet for avhandlingens tema, som er et forsøk på å kartlegge hvor stort jordegods Oslobispen hadde cirka år 1400, hvor mye av denne jorda som ble gitt kirken før midten av 1300-tallet, samt hvilke sosiale grupper som gav jord. Til slutt forsøker forfatteren å finne ut hvem som gav jord til kirken i perioden før 1300-tallet.

For å skille mellom eldre og yngre donasjoner går forfatteren ut fra at de donasjoner der giverens navn er oppgitt er av relativt ny dato. En jmføring med diplomer, som inneholder navn på en del av de personene som opptrer som givere i Rødebok, gir visse variasjoner for de enkelte kirker, men hovedregelen er at eldre donasjoner kan regnes som 50 til 100 år gamle. Forfatteren gjør rede for usikkerhetsmomentene forbundet med en slik metode, men hevder likevel at selv om delresultatene tidvis kan bli upålitelige, vil han regne hovedresultatene som pålitelige.

Den første hoveddelen av avhandlingen redegjør for kirkegodset på den tid da Rødebok ble nedtegnet, cirka 1400, samt for den veksten som fant sted på 1300-tallet ut fra metoden som nettopp er blitt beskrevet. Tilveksten i løpet av denne perioden var på gjennomsnittlig 34 prosent, med betydelige variasjoner lokalt, og for hver enkelt kirkekategori. Domkapitlet hadde den klart største veksten, mens Lavranskirken i Tønsberg og klostrene knapt nok vokste. Deretter tar forfatteren for seg de enkelte kirkekategoriene hver for seg, der han går inn på lokale og regionale variasjoner i svært detaljerte undersøkelser.

Den andre hoveddelen dreier seg om hvem som gav jord til kirken på 1300-tallet, og hvem de gav til. Hovedkonklusjonen er at kongen gav overraskende lite, sannsynligvis fordi han konsentrerte seg om de kongelige kapellene. Høygeistligheten gav mest av alle, og den gav nesten utelukkende til sentralkirkelige institusjoner. Det verdslige aristokratiet gav også mye, både til sentral- og sognekirker. Kvinner gav relativt mer til sentralkirkelige institusjoner enn menn, muligens

fordi det var medgiften det var tale om, eller fordi lokal status i form av gaver til sognekirken var viktigere for menn. Dette mønsteret gjelder også i mindre skala for menn og kvinner fra lavere lag. Her er imidlertid donasjonene adskillig mer beskjedne, med unntak av når par donerte jord sammen. Prestene gav temmelig lite, noe som vitner om deres beskjedne sosiale status.

Den andre studien har mottakerinstitusjonene som tema. For biskopstolen og domkapitlet var høygeistlighetens bidrag viktigst, men også det verdslige aristokratiet og en "øvre agrar medelklass" var betydelige givere. For sognekirkene er antall identifiserte givere adskillig mindre enn for sentralkirkelige institusjoner. Her er lokale "jordägare" og "okända" de desidert viktigste giverne, mens aristokratiet og særlig høygeistligheten var beskjedne bidragsytere. Bykirkene ble først og fremst dotert av det lokale borgerskapet, delvis også av aristokratiet, mens overføringene til klostergodset har et aristokratisk preg.

I den tredje hoveddelen går forfatteren bakover i tid til perioden før 1300 og de eldre overføringene til kirken. Hovedspørsmålene er hvem som gav jord til kirken og hvilke faktorer som ligger bak de varierende sognekirkestørelsene. De sentralkirkelige institusjonene fikk mye jord av kongen innledningsvis, men mindre etter hvert. Aristokratiet gav jevnt mye, og høygeistligheten og jordeiere gav mye etter hvert som høymiddelalderen skred fram. Når det gjelder donasjonene til sognekirkene finner han en sterk samvariasjon mellom deres eldre jordinnehav på den ene siden, og eldre tiendesatser, størrelse på kirkeskipet, bygningsmateriale og størrelse på prestebølet (men ikke helgendedikasjoner) på den andre siden. Konklusjonen er at omlandets økonomiske og demografiske struktur har spilt en vesentlig rolle for hvor mye jordegods en sognekirke har hatt. Til slutt forsøker forfatteren å kvantifisere ulike gruppers bidrag til sognekirkenes fondsgods, der han mener aristokratiet gav hele 72 prosent av jorda, mens kongen bare gav 8 prosent.

I sluttordet oppsummerer forfatteren sine resultater. Hovedkonklusjonen blir at kongens betydning som giver til kirken må nedtones, til fordel for aristokratiets og den øvre agrare middelklassens bidrag. Dette viser til et samfunn der kongemakten i lang tid var svakt utbygd. Det betyr ikke at samfunnet var et "bondesamfunn". Tvert imot var det et aristokratisk samfunn som var sterkt sosialt lagdelt, og der makten var lokalt forankret. Etter hvert fikk kongen utbygd en lokaladministrasjon, men sammenliknet med den kirkelige utbyggingen av sognene var kongens apparat lite og rudimentært. Kirkegodsets sammenheng med lokale forhold indikerer på den andre siden at forbindelsen til vanlige folk var sterk. Forfatteren føyer seg med sine sluttsatser inn i en nyere historiografisk tradisjon, som stiller seg kritisk til mange av resultatene fra agrarskolen, særlig tanken om en sterk konge- og bondemakt, og et ditto svakt aristokrati.

Anders Emanuelsson har med denne avhandlingen utført et imponerende grunnarbeid, som utvilsomt vil være et svært nyttig hjelpemiddel for alle som skal besjefte seg med norsk agrarhistorie. Kartene og tabellene over kirkejord i de

enkelte prostier, samt innenfor sentralkirkelige institusjoner, vitner om et omfattende arbeid, som vil lette framtidig forskning omkring jordegods i Oslo stift. Dette er den første systematiske regionale studie av jordegods, og den kan følgelig fungere som korrektiv og utvidet referanseramme for framtidige studier av lokale jordeiendomsforhold. Samtidig må det nevnes at dens svært detaljerte kvantitative undersøkelser gjør at det tidvis oppstår et nokså betydelig tolkningsunderskudd.

Mitt overordnede spørsmål til avhandlingen er i kortform dette: i hvilken grad er det mulig å bruke agrarhistoriske metoder, og samtidig stille seg kritisk til agrarskolens resultater?¹ Agrarskolens retrospektive metode har som forutsetning at fenomenet som studeres er stabilt over tid. Forfatteren antar at det har vært et aristokratisk gavesamfunn i tidlig middelalder, som så er blitt avløst av en type statsamfunn. Da må man spørre om det i så fall er mulig å opprettholde synet på kontinuitet i agrarhistorisk ånd, og eventuelt hvor langt en slik kontinuitet kan dras.

Det er selvfølgelig uproblematisk å kombinere agrarhistoriske metoder med kritikk av agrarskolen på et visst nivå. Mange har kritisert agrarskolen, som for eksempel Tor Weidling i (Norsk) *Historisk tidsskrift* fra 2003, der han påpeker at adelsgodset forandrer seg drastisk i senmiddelalderen, og etterlyser flere individuelle undersøkelser for å korrigere de generelle antakelsene retrospektiv metode bygger på.² Jeg vil mene at Emanuelsson befinner seg trygt innenfor det agrarhistoriske paradigmet når han for eksempel kritiserer antakelsen om at store gårdsparter kun skulle stamme fra kongelige donasjoner. Denne typen kritikk dreier seg om enkeltresultater, der agrarskolens premisser godtas. Emanuelsson nøyer seg imidlertid ikke med å konstatere at kongens donasjoner kan være overdrevet i tidligere forskning. Han setter også dette inn i en ny sammenheng, som han kaller gavesamfunnet ("gåvosamhället").

Gavesamfunnet

Gavesamfunnet introduseres i innledningskapitlet (s 42–47). Her skisseres en sosial logikk basert på gavebytte, slik dette temaet er blitt tatt opp i nyere antropologisk inspirert forskning. Det er et spenstig og uvanlig sprang forfatteren her foretar, for vanligvis har agrarhistorikerne i liten grad åpnet for denne forskningstradisjonen. Han knytter denne forskningen til sitt tema ved å påpeke at gaver til kirken må sees som en ytelse der det ble forventet en gjentyelse. Dermed oppstår en interessant kobling mellom førstetilte motiver og en praksis som har blitt forbundet med et statssamfunn.

Denne typen gavesamfunn som forfatteren her skisserer har blitt skissert av en rekke forskere, og går mot den sterke norske historiografiske tradisjonen, ikke

1. "Agrarskolen" brukes her som betegnelse på norske historikere som har studert jordeiendomsforhold gjennom å bruke retrospektiv metode. Ottar Dahl omtaler retningen som "den agrarhistoriske tradisjon" i *Norsk historieskrivning i det 19. og 20. århundre*, Oslo 1990.

2. Tor Weidling, "Kven åtte jorda", (Norsk) *Historisk Tidsskrift* 2003:4, s 349–380.

minst innenfor agrarskolen, om at det er den selveiende bonde og et samfunn av relativt likestilte bønder som danner bakgrunnen for statsutviklingen fra vikingtid og tidlig middelalder.³ Dette slår etter forfatterens mening beina under den utbredte oppfatningen innenfor agrarskolen om at kongen hadde et omfattende krongods i tidlig middelalder, som skulle stamme fra konfiskerte jordegods fra slagne motstandere: "ett ständigt in- och utflöde av gåvor och jordegods stämmer dåligt överens med tankarna om ett 'opprinneligt stor krongods'" (s 209). Det godset kongen fikk inn gikk raskt ut igjen, dels fordi kongen uten et administrasjonsapparat umulig *kunne* bestyre det, dels fordi han *måtte* gi det bort om han skulle oppnå støtte fra stormennene i de respektive områdene.

Til tross for at introduksjonen av gavesamfunnet åpner for nye perspektiver, er det klare problemer forbundet med dette. Et usikkerhetsmoment knytter seg til selve begrepet "gavesamfunn". Forfatteren redegjør for en del (men på langt nær all relevant) forskningslitteratur rundt emnet,⁴ men går ikke nærmere inn på hvordan gavesamfunnet forholder seg til beslektede betegnelser som "høvding-samfunn" eller "aristokratisk samfunn". Heller ikke diskuteres gavesamfunnet i forhold til "det førstatilege samfunnet", som er en relativt innarbeidet betegnelse innenfor norsk middelalderforskning.

Det framstår også som uklart om, eller i hvilken grad, gavesamfunnet er en eksklusiv samfunnstype, eller om det snarere utgjør et aspekt ved samfunnet, som kan være til stede i større eller mindre grad i ulike samfunnsformasjoner. Det siste kan muligens være tilfelle, da forfatteren viser at en forventning om en gjenytelse karakteriserer mange av donasjonene til kirken gjennom hele perioden. Likevel må man spørre seg om dette elementet av gjensidighet forblir konstant i perioden. Det kan vel tenkes at tendensen svekkes i tråd med den statsutviklingen forfatteren viser til i tidsrommet.

Til slutt må det nevnes at den innledende beskrivelsen av gavesamfunnet i liten grad følges opp i den følgende undersøkelsen. Det tas ikke opp igjen før i den fjerde delen (fra s 206), der forfatteren vil foreta tilbakeslutninger fra senmiddelalderen til tidligere tidens kirkelig jorderverv. En mulig grunn til dette kan være at avhandlingen ligger tett opp til agrarskolens bruk av retrospektive og kvantitative metoder, noe som gjør det praktisk vanskelig å forene med gavesamfunnets fokusering på annerledeshet og kvalitative metoder.

En annen grunn til den mangelfulle integreringen av gaveperspektivet i avhandlingen kan være at forfatteren mener at samfunnet rundt år 1400 var radikalt

3. De siste årene har det pågått en debatt om "høvdingsamfunn" versus "bondesamfunn", særlig i det norske tidsskriftet *Heimen* 1995, 1996 og 1999 (Tore Iversen, Dagfinn Skre og Knut Dørum som hoveddebattanter). I den senere tid har en rekke høvdingseter blitt påvist i Norge i vikingtid og før det; mer om dette i Dagfinn Skre, *Herredømmet. Bøstening og besittelse på Romerrike 200–1350 e.Kr.*, Oslo 1996.

4. Marcel Mauss klassiker *Gaven*, opprinnelig fra 1923, burde selvfølgelig vært med på en litteraturliste over gavesamfunnet. Ellers er mye forskning omkring gavebytte blitt gjort når det gjelder fristatstidens Island, uten at jeg skal gå i detalj om dette her.

forskjellig fra gavesamfunnet. Forfatteren refererer noen ganger til statsutvikling på 1100–1200-tallet (f.eks. s. 209), som gjør at man kunne tenke seg at gavesamfunnet slutter omtrent da. På den annen side opererer forfatteren med kontinuitet i samfunnsutviklingen, dels basert på gården som han ”i klassisk norsk agrarhistorisk forskningsanda” følger bakover i tid (s. 211), dels basert på gavebytte som synes å være viktig i hele perioden. Avhandlingen gir imidlertid ikke så mye svar på disse spørsmålene, samtidig som jeg vil mene at introduksjonen av gavesamfunnet gjør dette særskilt viktig å besvare. Statsutvikling var i tidligere forskning noe som strengt tatt ikke trengte noen forklaring. Innenfor den materialistiske historieoppfatningen var det bare et tidsspørsmål før overklassen innså sine felles interesser av å undertrykke bøndene, mens det innenfor den kritisk empiriske retningen var selvsagt at bøndene ville foretrekke kongelig retts håndhevelse framfor privat.⁵ Dersom man ikke antar at sosiale grupper som bønder eller aristokrati uten videre hadde noe interessefellesskap med kongen, blir det desto mer komplisert å forklare hvordan kongen klarte å få så stor samfunnsmakt. I et samfunn som var lagdelt og lokalt må man spørre seg hvilken interesse lokale høvdinger skulle ha av å undergi seg en konge.

Eiendomsretten

Norges kanskje fremste agrarhistoriker, Andreas Holmsen, begrunnet bruk av retrospektiv metode med at gården utgjorde det stabile element i historien, både gjennom navn, eiendoms grenser, og den eiendomsrett som knyttet seg til den.⁶ Den middelalderske eiendomsretten skiller seg fra den moderne eiendomsrett på flere måter. Det såkalte ”skyldesystemet” innebar at det gikk an å eie en part i en gård, eller rettere sagt i gårdens landskyld, som i Magnus Lagebøtes landslov ble gjort til takseringsgrunnlag for skattlegging. I tillegg kan en skille mellom ulike typer rettigheter til en gård, som mellom dominium directum (en slags eierrett) og dominium utile (en slags bruksrett).

Selv om middelalderens begrep om eiendomsrett til jord på vesentlige punkter skiller seg fra moderne eiendomsrett, har de likevel et kjennetegn til felles: eiendomsretten er formalisert, i betydningen nedlagt i lover og dokumenter. Skyldesystemet opererer med ”ideelle parter”, der eierskap i en gårdpart ikke ble spesifisert fysisk, men utgjorde en prosentandel av landskylda. Tilsvarende blir bruksretten gjerne beskrevet med utgangspunkt i lovregler. Eiendomsbegrepet er dermed noe man utleder fra normative, og delvis senere kilder.

Mitt spørsmål er hvordan et slikt formalisert eiendomsbegrep rimer med hva vi vet, og hva vi kan anta, om gavesamfunnet? I en langvarig debatt i det norske

5. Mer om dette i Hans Jacob Orning, *Uforutsigbarhet og nærvær. En analyse av norske kongers maktutøvelse i høymiddelalderen*, Dr art.-avhandling i historie, Oslo 2004, s. 263–268.

6. ”Det grunnleggende strukturelement blir gården, som både var bosted, produksjonsgrunnlag, eiendomsobjekt og skatteobjekt”; Andreas Holmsen, ”Om å gå bakover i historien”, *Heimen* 1976, s. 6.

tidsskriftet *Heimen* (referert i en fotnote på s 35f av forfatteren), hevdet Tore Iversen at "det er umulig å skille mellom det vi kaller eiendomsrett [...] og rettslig-politisk styringsrett over et jordområde".⁷ Susan Reynolds foretok for cirka ti år siden et frontalangrep på framstillingen av føydsalsamfunnet for å være konstruert ut fra senere kilder, som skapte et ordnet, rettslig system ut av en mangefasettert og variert virkelighet. Dette får også implikasjoner for eiendomsretten i dette samfunnet: "In any society one's property is that which the society recognizes and will in principle protect."⁸

Et liknende syn er blitt hevdet innenfor forskningen omkring det islandske fristatssamfunnet (ca 930–1264), der gavebytte er blitt hyppig studert. Antropologen E Paul Dürrenberger formulerer eiendomsbegrepet slik: "ownership was as sound as the force one could muster to defend it".⁹ Kritikken mot å anvende et moderne begrep om eiendomsrett på slike førstatlige samfunn kan konkretiseres i følgende spørsmål: hvem skulle passe på at eiendomsretten ble overholdt i et slikt samfunn, der det ikke fantes noen sentral instans som kunne fungere som politi eller dommer?

Islendingesagaene viser på den ene siden at det fantes et klart begrep om eiendom. På samme måte som norske kilder forteller de om mennesker som bodde på en gård som de enten eide selv eller drev for andre. På den annen side viser de at denne eiendomsretten ikke var absolutt. Dersom en bonde stilte seg i en slik situasjon at han stod uten allierte overfor en mektigere nabo, hjalp det fint lite å eie en gård. Det hjalp nok å ha retten på sin side i spørsmålet om eierskap til jorda, men det var ikke det som til syvende og sist var avgjørende for om han fikk beholde den, men maktforholdene. Dette maktspektet er umulig å formalisere, fordi det var et resultat av konkrete maktkamper. Derfor blir det å sette opp en absolutt eiendomsrett misvisende, fordi eiendomsretten da løsrives fra det samfunnet den er en del av, og hvis logikk nødvendigvis også må gjelde for gården.

Jeg mener ikke å oppløse gården som fenomen. Spørsmålet er om 1000-tallets gård var det samme som 1400-tallets gård. Det at gården ble oppfattet som ukrenkelig betyr ikke at dens rettigheter og grenser var formelt bestemt, men at det fantes sterke normer mot å forgripe seg på en bonde. Disse normene var imidlertid like kontekstuelle som andre sosiale mekanismer i denne typen samfunn.

Tore Iversen lanserte i avhandlingen *Trelldommen i norsk middelalder* en type spektrumsmodell for avhengighetsforhold. Maktforholdene var gradert i et spekter fra fri til ufri, med en rekke former for avhengighet.¹⁰ I senere artikler i *Hei-*

7. Tore Iversen, "Jordleie, patroner og klienter før høymiddelalderens leilendingevesen i Norge", *Heimen* 1996, s 151.

8. Susan Reynolds, *Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted*, Oxford 1996, s 54.

9. E Paul Dürrenberger, *The Dynamics of medieval Iceland. Political Economy & Literature*, Iowa City 1992, s 73.

10. Tore Iversen, *Trelldommen. Norsk slaveri i middelalderen*, Bergen 1997, s 19–22.

men har han utvidet denne typen modell til eiendomsforhold, der han på samme måte skisserer eiendomsretten i et spekter fra selveie via leilendingsbruk til trellebruk, også her med en rekke blandingsformer underveis.¹¹

Emanuelsson åpner for et gavesamfunn med politiske maktformer som er vesensforskjellige fra de som gjelder i et statssamfunn. Han unnlater imidlertid etter min mening å trekke de fulle implikasjonene av dette når det gjelder eiendomsrett. Spørsmålet er da hvor langt man kan gå i en slik kritikk før man river beina under det fundamentet den retrospektive metoden er bygd på.

Rødebok som kilde

Rødebok er en jordebok, et register over bispestolens jord. Den framstår dermed i selve verket som et deskriptivt prosjekt. Det er ingen tvil om at dette er et helt vesentlig aspekt ved Rødebok. Man bør likevel ikke stanse ved det, for man må alltid spørre *hvorfor* en kilde er blitt til. Hvorfor var det viktig for kirken å registrere sine eiendommer? Dette spørsmålet besvares av forfatteren, som av de fleste tidligere forskere, med at det var viktig å få en oversikt over kirkegodset, dels for at biskopen skulle kunne utøve mer effektiv kontroll over godsmassen, dels fordi pestepidemiens herjinger hadde skapt mye uorden i forholdene (s 47).

Dette er utvilsomt riktige og rimelige betraktninger. Men de er ikke tilstrekkelige som kildekritikk. Dersom eiendomsretten ikke var så moderne og utvetydig som man har antatt, kan ikke en registrering oppfattes som en nøytral handling. Dens betydning *utenfor* kirken må også tas i betraktning.¹² Forfatteren påpeker at Rødebok i ettertid ble brukt som bevismiddel i jordtvister. Jeg vil mene at dette ikke bare er en konsekvens av skriftfestingen, men også en viktig *årsak* til tiltaket. Magne Njåstad skriver i avhandlingen *Grenser for makt. Konflikter og konfliktløsning mellom lokalsamfunn og øvrighet ca 1300–1550* at Rødebok ble nedskrevet i en intens konfliktfase mellom bønder og kirke i Borgarsyssel, som varte fra cirka 1390 til 1425.¹³ Konfliktene dreide seg dels om eiendomsrett og eiendomsgrenser, dels om hvem som skulle ha domsrett i eiendomssaker der kirken var involvert.

Etter min mening undervurderer forfatteren Rødeboks karakter av partsinnlegg i samtiden; som et våpen for å sikre eiendomsrett for kirkens jord i konflikt med bøndene. Det samme gjelder når Rødebok brukes som beretning. På et eksplisitt nivå kan boka leses som en harmonisk beretning om hvordan folk gav jord til

11. Iversen 1996, s 154. Dette er i tråd med Gudmund Sandviks syn: "kvar innehar av ein fordel åtte denne fordelen", dens, *Prestegard og prestelønn*, Oslo 1965, s 98.

12. Anne-Marit Hamre er inne på dette når hun i en artikkel påpeker at Rødebok ikke refererer til dokumenter i egne arkiver eller til interne makeskifter; dens, "Til Rødebokens Genesis", (Norsk) *Historisk Tidsskrift* 1991:3, s 357–372). En nærliggende årsak til dette må være at den interne siden av registreringen ikke var så viktig i forhold til den eksterne siden – nemlig å dokumentere sin sak overfor bønder og andre verdslige eiendomsbesittere de eventuelt kunne være eller komme i konflikt med.

13. Magne Njåstad, *Grenser for makt. Konflikter og konfliktløsning mellom lokalsamfunn og øvrighet ca 1300–1550*, Trondheim 2003, s 85.

kirken fordi de var religiøse og/eller så det som en god investering i sitt hinsidige liv. Forfatteren er inne på at det kan være mørketall blant de frivillige donasjonene, som i mange tilfelle kan være fordekte avgifter (s 199). På den annen side understreker han flere ganger at det å gi jord til kirken var ”del i det ’vardagliga’ sociala beteendet”, der man får inntrykk av at dette både var vanlig og frivillig (f eks s 256,198).

Jeg vil tolke registreringen som forsøk på å innføre en bestemt type eiendomsrett, som møtte til dels sterk motstand fra andre grupper med divergerende syn på hva eiendomsrett var. I det følgende vil jeg kort gå nærmere inn på noen omstridte tema i Rødeboks eiendomsbegrep. Jeg håper å vende mer detaljert tilbake til dette i en senere artikkel.

Et første minefelt gjaldt donasjoner til kirken. Gaverettsstatuttet fra 1152/1224 tillot folk å gi inntil tiendeparten av sin eiendom til kirken. Erkebiskop Jon Raude bekreftet statuttet og satte bann for den som motsatte seg donasjoner til kirken (NgL III 236). Erkebiskopens formanings var tydeligvis ikke tatt ut av løse lufta, for en påfølgende rettarbot fra formynderrådet til kong Eirik vitner om at gaverettsstatuttet var svært omstridt. Her heter det at det var arvesvik dersom noen testamenterte bort tiendeparten av godset sitt til kirken (NgL III 6). Dette spørsmålet forble uløst i resten av middelalderen.

Et neste konflikttema dreide seg om hva som skulle tillegges størst vekt av skriftlig og muntlig dokumentasjon. I mange diplomer fra biskop Eysteins tid ser vi at bønder legger fram muntlig dokumentasjon, men kommer til kort overfor kirkens menn, som stiller med skriftlige registre. For de geistlige skriverne var saken klar. De kunne til og med skrive at bøndene ikke hadde noe å vise til. For bøndene var det neppe så enkelt. I så tilfelle blir det vanskelig å forklare hvorfor de i det hele tatt tok seg bryet med en rettssak mot kirken. Når de ikke nådde fram, må det sees i sammenheng med hvem som dømte i saken – biskopens official. Går vi 10–20 år lenger tilbake i tid var det som oftest en domsneemd bestående av verdslige menn med eller uten geistlige som dømte. Det må ha vært en betydelig seier biskop Eystein vant da han fikk gjennomslag for at eiendomssaker der kirken var involvert skulle dømmes av geistlige.

Et tredje konflikttema mellom kirke og verdslig samfunn gjaldt hva man skulle legge i ”eiendomsrett”, slik jeg tidligere har vært inne på. Mange av bøndenes donasjoner til kirken var gitt med betingelser – ”conditio” eller ”skilorð”. Motytelsen var oftest i form av sjelemesser, men kunne også dreie seg om bespising av fattige, vedlikehold av altere og så videre. Flere konflikter viser imidlertid at bøndene kunne protestere mot andre av implikasjonene som lå i kirkens mer absolute eiendomsbegrep.

Siste del av Rødebok er viet et langt, formanende brev til telemarkingene, som ikke betalte tiende til kirken. Brevet gir et usedvanlig klart uttrykk for de maktmidler kirkens menn hadde til sin disposisjon i samfunnet, og for framgangsmå-

ten de anvendte for å sikre sitt herredømme. Bak brevet aner vi kirkens enorme "kulturelle kapital", for å bruke et moderne uttrykk. Kirken står mellom mennesket og frelsen, og utnytter sin formidlerrolle for det den er verdt.

Mitt poeng er ikke at kirken ikke fikk aksept for sin eiendom. Mye var, som forfatteren viser, gitt som (mer eller mindre) frivillige gaver. Dette må sees som en forutsetning for donasjoner i en så stor skala: folk oppfattet at de fikk noe igjen for det. Mitt poeng er at dette ikke bare var en naturlig sak (donasjoner som "vardaglig beteende"), men ledd i et herredømme kirken hadde tilrevet seg, og som gjorde at den legitimt kunne sikre seg betydelige deler av bøndernes produksjon.

Om registreringen i Rødebok var et deskriptivt prosjekt, var det også intimt forbundet med spørsmålet om makt. Etter Michel Foucault er det problematisk å innsnevre maktbegrepet til kun å dreie seg om politiske stridsspørsmål. Erling Sandmo har anvendt Foucaults maktbegrep for å vise hvordan myndighetene forsøkte å innføre et helt nytt og abstrakt begrep om vold overfor lokalbefolkningen på slutten av 1600-tallet.¹⁴ Jeg vil mene at biskop Eysteins jordebok kan sees i det samme perspektivet, som ledd i et forsøk på å innføre en annen tenkemåte i samfunnet, en tenkemåte som var universell og basert på skrift. Men mistroen mot muntlige utsagn skulle det ta mange hundre år å overvinne.

Avslutning

Edith Södergran skriver i diktet *Dagen svalnar*: "Du sökte en källa, och fann ett hav. [...] Du är besviken." Middelalderhistorikere finner sjelden hav når de søker blant kildene, men heller uttørkede elveleier eller i høyden noen dråper vann. Biskop Eysteins jordebok er ett av de få unntakene, men den har til gjengjeld vært så uoverkommelig at ingen hittil har orket å gå løs på den i sin helhet. Det måtte en svenske til. Det vil også gjøre Anders Emanuelssons avhandling til uunnværlig lesning for alle dem som skal drive med norsk agrarhistorie.

Til slutt vil jeg spørre: lyktes forfatteren i sin ambisjon om å forene en agrarhistorisk tilnærming med det antropologiske gavesamfunnet? Kanskje ikke helt – til det ligger avhandlingen for nær opp til agrarskolen. Det er likevel prisverdig at forfatteren har åpnet opp for to så ulike tradisjoner, og gjort et forsøk på å forene dem. Det er å håpe at dette ikke er det siste vi får høre fra Anders Emanuelsson.

*Hans Jacob Orning**

14. Erling Sandmo, *Slagsbrødre. En studie av vold i to norske regioner i tiden fram mot eneveldet*, Oslo 1997.

* Fakultetsopponent